

A büszkeségről

Vannak előléptetett fogalmaink: a *kíváncsiság* ismeretelméleti kategóriává, a *szorongás* az egzisztencialista filozófiában magyarázó elvvé, a *megérzés* mint élményszerű felismerés az intuitívizmus alapjává vált. Böven vannak azonban olyan, igénytelennek tűnő fogalmak, amelyek közvetlenül sohasem kerültek bele valamely szaktudomány vagy filozófia kategóriarendszerébe, de amelyek mögött mégis az egyén és a közösség életét befolyásoló lényegi tartalmak lapulnak. A filozófia és az emberrel foglalkozó tudományok érdeklődési körének peremére szorult ilyen fogalom a *büszkeség* (a továbbiakban: b.), amelynek nehezen kitapintható tartalmát egyetlen megismerő funkcióval rendelkező társadalmi tudatforma sem elemelte elmélyülten.

A b. jelensége leginkább a pszichológiai vizsgálódás körébe vág, csakhogy a lélektan — ha egyáltalán futólagosan foglalkozik a b.-gel — az egyén lelkivilága szempontjából elemez, az érzelmi élethez kapcsolja ezt az egvedet jellemző jelenséget, s tágabb összefüggésben a jellem alkotórészeként kezeli.

A szociálpszichológiai megközelítési mód szerint a b. leginkább attitűdként mutatkozik meg. Az attitűdön — Paul F. Secord és Carl W. Backman megfogalmazásában — „bizonyos szabályszerűségeket értünk, amelyek egy egyénnek a környezete valamely aspektusával szembeni érzelmeiben, gondolataiban és cselekvési diszpozícióiban figyelhetők meg”. (*Szociálpszichológia*, 1972. 115.) A b. mint érzelem, mint a gondolatok valamilyen elrendeződése és mint bizonyos tetteket faszto hajlam vagy készség igen jól belefér az attitűd kategóriájába.

A kérdést azonban ezzel nem zárhatjuk le, a b. jelenségét nem lehet egyszerűen „átutalni” a lélektani vagy társadalompszichológiai vizsgálódások körébe, a pszichikummal kapcsolatos vetületeken túlmenően ugyanis számos olyan elágazás létezik, amely elvezet a társadalomfilozófiai régiók felé. A b. ugyanis úgy is föl-fogható, mint a társadalmi pszichikum, de gondolatilag kikristályosított formában mint a *társadalmi tudat* eleme, mint valamely társadalmi közösség *kollektív tudatának* megmutatkozása, ami most már megköveteli az egyéni-pszichikai látószög fölnagyítását filozófiai méretekre.

Az alábbiakban a pszichológiai látómezőbe befogott jelenség vizsgálatát megpróbáljuk áthelyezni a társadalomfilozófiai dimenziókba anélkül, hogy föladnók a lélektan leszűrt eredményeit, hiszen végül is a kollektív társadalmi-tudati jelenségek sem létezhetnek másként, mint az *egyének* konkrét érzelmei, tudattartalmi, tett-diszpozíciói.

A b.-et mint egyéni és kollektív tudati elemet általános társadalombölcseleti vonatkozásban a következőképpen jellemezhetjük: valamely /1/ tárgyának a /2/ szubjektumban megjelenő /3/ értékelő tükrözése, az alany(ok) bizonyos /4/ érzelmi viszonyulásának, /5/ gondolatelrendeződésének jelenlétében, amely tükrözés tartalmazza a /6/ máshoz viszonyítást és a /7/ cselekvési diszpozíciót. A b. elképzelhetetlen az itt felsorolt elemek valamelyikének hiányában.

1. Amikor a b. objektumáról beszélünk, a tárgy kifejezés nyilván logikai, nem pedig ontológiai tartalmú. Így tehát a b. tárgya rendkívül sokféle lehet, az objektív és szubjektív létezés igen sok pásmáján megtaláljuk. Ez az objektum nem önmagában, hanem funkciója révén kerül bele a tárgy és alany közötti sajátos viszonyba. E funkció nem más, mint a jelzett emotív /4/, kognitív /5/, tette ösztönző /7/ állapot *megteremtése* a szubjektumban, persze az alany aktív értékelő /3/, gondolati /5/ és máshoz viszonyító /6/ tárgyhoz való hozzáállásának közvetítésével.

A b. tárgyának objektív jellegét csak sajátosan és erős megszorítással fogadhatjuk el. A b. tartalma csak kivételes esetekben lehet „tisztán” objektív, akkor, ha lételméletileg is a tőlünk független tárgyiség világában található. (Büszke vagyok például hazám természeti szépségeire, saját testi adottságaimra stb.) Egyébként azonban a tárgy objektivitását át- meg átszövi a szubjektivitás: a tárgynak köze kell hogy legyen a szubjektumhoz (legyen az kollektív alany), a szubjektum *hozzájárulásával* válik ilyen minőséget hordozó objektummá. Ez a bizonyos szubjektív kontribúció kettős: egyrészt magának a tárgynak a reális létrehozásához, másrészt az objektumnak a b. tárgyává való átalakításához történő hozzájárulás. Bármelyik hiányozzék a kettő közül, maga a b. sincs jelen. Vannak tett-eredmé-

nyek, amelyek esetleg kiérdemelnék azt, hogy a b. tárgyává váljanak, de nem lesznek azzá, mert hiányzik a szubjektum másik — értékelő, gondolatban b.-tárgyat formáló — hozzájárulása, mint ahogy a szubjektum közbenjárása nélkül létrejött realitást is csak az említett kivételes esetekben lehet a szubjektum axiológiai-gondolati viszonyulásával a b. objektumává tenni.

Jogos azonban a kérdés: vajon a b. tárgyának ilyen megközelítése nem jelent-e leszűkítést, vajon egyedül csak a saját egyéni hozzájárulásunkkal létrejött eredmény válhat ilyen objektummá? Tény ugyanis, hogy az egyén szempontjából nézve a b. tárgy lehet más ember cselekmény-következménye is. A „saját hozzájárulásunk a b. tárgyának megteremtéséhez“ megszorítást ennek ellenére fönntart-hatjuk, azzal a kiegészítéssel, hogy a b. alanyának /2/ tartalmi köréhez kell viszonyítani ezt a bizonyos „saját“-ot. Ez a kör néha nagyon széles lehet, adott esetben az emberiséget is átfoghatja, s ily módon az egész társadalom által létrehozott, pozitívan értékelt /3/ tett, tény stb. válik a b. tárgyává olyan alany számára, aki az összemberiség részének érzi magát, s így állíthatja: *saját* tettünkre vagyok büszke. (Miért ne létezhetnék például a b. érzése az egyénben azért, hogy az *emberiség* meghódítja a világot?) A b.-objektum ilyen értelmű, szubjektumtól való függése természetesen megköveteli a b.-relációba kerülő szubjektum körének pontos megrajzolását /2/.

A b. konkrét tárgyat a viszonylagos függetlenség jellemzi a b. érzésével, lelki-állapotával, a rá jellemző gondolatrendeződéssel szemben. Nem abban az értelemben, mintha valamely tárgy nélkül a szubjektumot jellemezhetné a b., hanem abban a vonatkozásban, hogy az adott tárgy eltűnhet, más válthatja föl, a szubjektum tudatában azonban a b. jelenlétén ez esetleg mit sem változtat. Ha a b.-et egyéni attitűdként is jellemezhetjük, akkor ehhez hozzátehetjük: mobilis és mégis konstans attitűd ez, amelyen belül a viselkedés-, gondolkodás-, érzésmód milyensége — maga a szubjektumban létező b. — viszonylag állandó lehet, a reflektálás tárgya pedig a legnagyobb fokon mozgékony. Ennek nagy jelentősége van a b. érzésének tudatos táplálása szempontjából, az ilyen b.-et állandósító törekvések számos tárgyat kizárhatnak vagy bevonhatnak a b.-viszonyba, azzal az egyedüli céllal, hogy ezt a bizonyos konstans jelleget biztosítsák. A b.-állapot ilyen szándékos gerjesztése esetében háttérbe szorulhat a tárgyiség, így az emotív forma, a b. érzése — mivel a tárgyak amúgy is viszonylagosan függetlenek tőle — önálló életet kezd élni, s külső ösztönzésre vagy öntevékenyen maga keresi magának a saját létezését állandósító tárgyakat, szükség esetén fiktív tárgyakat alkot magának.

A b. tárgyának van egy érdekes tulajdonsága: nem föltétlenül konkrét, hanem a legnagyobb mértékben elvont is lehet, s ettől már csak egy lépés a fikció. (Kollektív alanyként büszke lehet valaki népének *egyik* nagy művészeti alkotására — ez a konkrétitás —, büszke lehet *általában* a népe alkotta művészetre — elvontság —, de b. töltheti el azért is, mert tudatában népének művészete minden népénél különb — fikció.) A fiktív b.-tárgy tudati jelenléte erőteljes konfliktusok forrása lehet. A fikcióval alkotott tárgy mint valóságosan nem létező tudati általánosság a konkrét egységétől függetlenítheti magát, érvényesüléséhez azonban szükség van az általánost hordozó egyediekre, amelyek azonban nem mindig „akarják“ hordozni a fiktív általánost. Ebből aztán a tudattartalmak és a tények konfliktusos viszonya alakulhat ki. Ha az alany az egyedi eseményeket nem tudja beleolvastani a fiktív tárgya, nem tudja konkrét tárggyá formálni őket, dilemma elé kerül: az általánosnak ellentmondó mind több és több egyedi tény súlya alatt vagy kénytelen földadni a b. fiktív tárgyat — nyilván a b.-gel együtt járó minden emotív, kognitív stb. tényezővel együtt —, vagy állandó mentséget keres a „kivételekre“, továbbra is megőrizve a fiktív általános b.-tárgyat. (Valamely közösség tudatában például él az a hit, hogy mondjuk különb sporteredményekre képes, mint más kollektíva; ez fiktív b.-tárggyá válik; egyes eredmények azonban ellentmondanak ennek; így vagy földadják a fikciót, vagy a b.-tárggyal nem azonosuló esetekre „külső okokból“ fakadó magyarázatokat keresnek.)

A fiktív tárgy megmentésére fölhasznált egyik eljárást filozófiailag úgy jellemezhetjük, mint a *potenciális b.-tárgy* képzetét. Ennek sémája a következő: lehetőségként jelen van a b.-re feljogosító *képesség* az adott közösségben; ha e képesség érvényesülését — lehetőségből valósággá válását — a kollektívától független tényezők megakadályozták, ez mit sem változtat azon, hogy a b.-tárgy, úgymond, létezik. Ezzel a módszerrel a legképtelenebb eredményekhez lehet jutni, főleg a múlt értékelésében. A b. alanya — mint ahogyan jelezni fogjuk /2/ — olyan értelemben is kollektív lehet, hogy átfogja az egy közösségbe tartozó nemzedékek egész sorát. Így a fiktív b.-tárgy és a potenciális tárgy föltételezése alapján gondolatilag ki lehet képezni egy olyan közösségtörténetet, amelyben minden — a

szó szoros értelmében minden a b. tárgy, még a kudarcok, tévelygések, balfogások is, hiszen ilyenkor az elképzelés szerint a közösségen kívül álló hatások nem engedték meg realizálódni az egyébként — úgymond — potenciálisan létező b.-tárgyat.

A potencialitásnak azonban van egy időben előre irányuló vetülete is. Lehet-e a b. tárgy az, ami egyelőre csak a lehetőség állapotában van? A megvalósulás előtt aligha nevezhető jogosnak, ténylegesen léteznek az ilyen potenciális b.-tárgy. A jövő-tárgyú b. igen könnyen elvezethet az elhamarkodott megelőgettséghez, az amolyan előlegezett b. eltérítheti a figyelmet a megvalósítás nehézségeiről. A jövőbe vetülő, potenciális b.-tárgy esetében különbséget kell tennünk egyrészt a kitűzött cél, másrészt a megvalósulás között. A megfogalmazott és jól megalapozott, a realizálódás lehetőségét a legmagasabb fokon tartalmazó cél kitűzése valóban lehet a b. *reális* tárgya, ami még nem a megvalósult cél feletti b.

2. A b. szubjektuma szűkebb értelemben az *egyén*, tágabb értelemben viszont lehet valamely *közösség*. Legáltalánosabban így fogalmazhatunk: a tárggyal a b. viszonyába került alany az az egyed vagy egyedcsoport, aki vagy amely hozzájárulásával a b. érzéseként-gondolatoként tükrözött tárgy létrejött, s akiben (akikben) a b.-re jellemző jegyek /3, 4, 5, 6, 7/ jelen vannak. A tárgy megteremtésében való részvétel mint az alanyiság kritériuma és a tárgy b.-tárgyként történő tükrözésének szubjektuma között a kollektív alanyiság esetében viszonylagos elhatároltság tapasztalható: a közösség egyes tagjainak tettei olyan, a közösséghez tartozó alanyokból is kiválthatják a b. lelkiállapotát, akik nem vettek részt közvetlenül a létrehozásban. A kollektív alanyiság ezt lehetővé teszi, a közösségével azonosuló alany sajátjának tudhatja azt a tett-eredményt is, amely a közösség előző nemzedékeinek tevékenységéből fakad.

A b. kollektív alanyiságának tudata az eszmei egységteremtő, -szilárdító tényező funkcióját látja el, ha ugyanis számos egyénben él a b. egyazon tárgya, akkor ez nyilván az együvé tartozás érzését erősíti. Ez a bizonyos tárgy azonban reális és fiktív is lehet /1/, az ilyen két-lehetőségűség pedig erőteljesen kihat a közös alanyiságból fakadó közösségtudat milyenségére. A fiktív b.-tárgy illuzórikus közösséget hozhat létre, gondolati egységbe vonhat egyébként heterogén, tehát szilárd közös bázissal nem rendelkező egyéneket, társadalmi csoportokat, kategóriákat, pusztán csak azért, mert a b. alanya közösséget vállal mások tetteiért, bevonja *saját* b.-ének tárgyába. (A múlt kizsákmányoló osztályainak, egyes uralkodóinak tevékenységét például úgy bemutatni, mintha kizárólag csak az utódok b.-ének táplálására szolgáló tárgy volna — illuzórikus közösségtudatot teremthet, a közös b.-alanyiság vállalására ösztönözheti azokat, akik mai társadalmi helyzetük révén az elődök [s minden előd] minden tetteért nem vállalhatják ezt az egyalanyiságot.)

A b. alanyára jellemző tehát az, hogy azonosul a b. tárgyával, még akkor is, ha a kollektív alany egyedeként ő maga közvetlenül nem vett részt e tárgy kialakulásában. Ez az identifikálódás, abban az esetben, ha az egyén a mások szerzte érdemeket éli át b.-tudattal, könnyen oda vezet, hogy követendő eszményképet formál az ilyen cselekedetekből, s így az ilyen természetű közsalanyiság cselekvési diszpozíciókkal telítődik /7/. Ehhez talán hozzá sem kell tenni: a fiktív tárgyra építkező ilyen eszményesítés mennyire ferde irányba mutató tett-diszpozíciókkal töltheti el az alanyt.

Az alany és a tárgy közötti b.-korreláció kialakulásában az alany játssza a főszerepet. A b. tárgya ugyanis önmagában nem létezik — ha önmagában van anélkül, hogy b.-viszonyba került volna az alannal, akkor nem ilyen tárgy minőségében létezik —, az alany alakítja ki a sajátos viszonyulást valamihez, amit éppen ez a szubjektum részéről megmutatkozó reflektálás tesz ilyen minőségűvé. Normális esetekben az alany a ténylegesen létező realitást formálja a b. tárgyává, a természetellenes változat pedig az, amikor a szubjektum maga alkot ilyen tárgyat (fikció /1/), vagy olyasmint léptet elő a b. objektumává, ami ténylegesen nem rendelkezik ilyen funkcióval. Erre azért nyílik lehetőség, mert az alany több minőségű, nem egyszerűen csak átéli érzelmileg /4/ a b.-et, hanem ugyanakkor gondolkodó szubjektum /5/. A gondolati műveletek, eljárások érvényesítése — különösképpen az elvonatkoztatás és általánosítás — igen alkalmas arra, hogy az alany b.-tárgyat alkotó kvalitása megnyilvánuljon. S mivel az absztrakció meg az általánosítás egymagában még nem nyújt biztosítékot a gondolati műveletek végső eredményének igazsága felől — hiszen létezhet inadekvát elvonatkoztatás és elhamarkodott általánosítás —, az alany aktív kognitív tevékenysége könnyen elvezethet a nem reális b.-tárgy gondolati képének kiképzéséhez.

A szubjektum tárgyteremtő működésének egyik ilyen tipikus módja az *egyes* egyedekben létező jegyek áthelyezése az *egészre*, éppen az elvonatkoztatás és általánosítás segítségével. Az eredmény: makrostrukturális szinten jönnek létre bizonyos erények, érdemek mint a kollektív b. tárgyai, amely objektumok a struktúra

egy-egy elemeiben valóban érvényesülnek, de az egészet csak annyiban jellemzik, mint számos más egészet. (A szorgalom, az új iránti fogékonyság, a művészetek iránti vonzalom és így tovább például olyan tulajdonságok, amelyek az ember-közösségek egyes egyedeit jellemezhetik. Ha az alany az absztrakció segítségével kiemeli ezeket a vonásokat, s alaptalan általánosítással az egész közösség megkülönböztető vonásává formálja, akkor saját maga hozta létre a b. kollektív, de irreális tárgyát.)

3. A b. jelenségének sine qua non feltétele az alany pozitív értékítő viszonyulása a b. tárgyához. Vagyis egyszerűen fogalmazva: az ember csak arra lehet büszke, amit értékesnek tart. Ez alól legfőképpen a beteges gondolkodás jelenthet kivételt, azok a patológikus esetek, amikor az egyének nem-értéknek tartott tulajdonságaikra, tetteikre büszkék. A b. tárgyához való ilyen egyöntetű viszonyulás természetesen *szubjektív* értékítéletet jelent, s mit sem árul el arról, hogy ez a bizonyos objektum ténylegesen érték-e, vagy sem. (A szadista tömeggyilkos esetleg büszke lehetett arra, hogy a gázkamrában az emberek ezreit ölte meg, s ezt a tömegirtást a fasiszta ideológiának megfelelően „értékes” tettnek tartotta, bár objektíve tette a legnagyobb fokozatú antiérték.) A b.-gel társuló értékítő viszonyulásból tehát nem annyira a tárgyra vonatkozóan, hanem inkább az alanyra nézve lehet következtetéseket levonni.

Az értékítéletek átfogóbb rendszerbe épülhetnek be, ilyenkor a b. tárgyat nem az egyes alanyok esetleg változókéony, egyedi értékelméleti minősítésének vetik alá, hanem minden objektumot egyazon globális értékrendszerhez viszonyítanak. Ez az általános axiológiai mérce megmerevedhet, a fiktív b.-tárgyak kiformalásával „magabiztossá” válhat, egy ilyen összefüggő értékrend alapján bizonyos szelekció mehet végbe: az alanyok csak arról kezdenek tudomást venni, ami ebben az értékelméleti mérlegelésrendszerben kedvező elbírálás alá esik, visszautasítják az ezzel ellentétes értékelésre rászolgáló információkat. Ez már determinált beállítottságot jelent, közel áll az előítélthez, hiszen nem objektív értékelés eredményeként kerül bele valami a b. tárgyába, hanem az előre elkészített értékszűrő alapján, amely eleve szabályozva van: csak azt engedi át, ami a b. tárgy lehet.

Az értékelési mód alkalomadtán olyannyira egy hullámhosszra állított lehet, hogy nemcsak ellenáll a betájolással ellentétes hatásnak — egyszerűen nem enged át ilyen információkat —, hanem az ilyen kontrahatás egyenesen ellentétes eredményt ér el: nemhogy megingatná, hanem éppen megszilárdítja az értékiskálát. A pszichológusok „bumeráng-effektusnak” nevezik azt a jelenséget, amikor a szándékolt befolyással ellentétes irányú az eredmény. Valami ilyesmi tapasztalható a megcsontosodott értékrendszer jelenlétében fönntartott b.-érzés esetében is: a b. reális voltát megkérdőjelező hatásokat nem csupán elutasítják, vagy nem engedik a b.-alanyokhoz, hanem éppen ezen keresztül erősítik a b. érzését. Ennek a jelenségnek egyik megnyilvánulási formája a következő: él valamelyik közösség tagjaiban az önkényesen egyértelművé formált értékrendszer; ha valaki ezt az axiológiai alapot nem fogadja el, s a b.-re (szerinte) fel nem jogosító tényekre hívja fel a figyelmet, akkor a kollektíva előítélet-értékrenddel rendelkező tagjaiban a „bumeráng-effektus” így működik: íme, a „rosszindulat”, az „irigység” beszél azokból, akik nem rendelkeznek a mi közösségünk (értéknek *tartott*) értékeivel — ez pedig növeli az értékjelleg ténylegességébe vetett hitet.

A saját és a mások részéről jövő értékelés ilyen viszonyában megfigyelhető a pszichológiában ismeretes — az érzelmi világra általában vonatkoztatott — kongruencia elvének sajátos érvényesülése is. A kongruencia alapképlete ez: S azt hiszi, hogy O úgy érez iránta, ahogy S önmaga iránt — s ennek következtében kialakul S-ben az O iránti rokonszenv. Ezt a korrelációt áthelyezhetjük a b.-ben jelentkező axiológiai momentumra is: S mint valamilyen b.-hordozó közösség tagja azt hiszi (esetleg tudja), hogy O ugyancsak pozitívan értékeli az S-ben b.-et kiváltó tárgyat; ez az axiológiai azonosulás túl az egymásra találás érzését kelti.

A b.-tárgy értékelésében megmutatókozó ilyen kongruencia több változatban jelentkezik. Van eset, amikor S és O egyazon közösség tagja, s O egyértelműen S b.-tárgyával (s így S önmagának tulajdonított értékeivel) egyet jelent azzal, hogy O-ban is kialakul ugyanannak az értékelt b.-tárgynak a tudata. Ez az a változat, amikor S hatására alakul ki O-ban is ugyanaz a b.-érzés, amely S-ben létezik, természetesen (az axiológiai viszonyulás révén pozitívan értékelt) saját közösségüket s ezen belül önmagukat illetően. Ha viszont az értékelés fiktív tárgyra vonatkozik, akkor könnyen O és S hamis közösségtudata formálódhat ki, érte ezen azt, hogy kettőjük együvé tartozásának alapja ténylegesen nem az elfogult értékelés eredményeként megalkotott b.-tárgy, hanem más tényező. (Példaként: S-ben értéként él az, hogy saját közösségében a múltban kizárólag a vallásos eszmék termelték ki a b.-re följogosító művészi alkotásokat, ezt ismeri el O is, holott a

kettőjük együvé tartozásának reális bázisa az lenne, hogy a *nép* — a *mi* népünk — minden művészi értékünk ihletője és alkotója, ami egészen más b.-tárgy.)

4. A b. lényegi eleme az, hogy a tárgy szubjektív átélése, vagyis *érzelem* formájában létezik. A pszichológiában általában elfogadott gondolat az, hogy az érzelem nem egyszerűen valamely objektum tulajdonságát tükrözi, hanem a szubjektum állapotát vagy változását, a tárgyilagossággal szembeni (iránti) magatartását fejezi ki. Nos a b. érzésére minden megszorítás nélkül vonatkozik ez a jellemzés. Sajátossága csupán az, hogy nem önálló érzelemformaként létezik, hanem átszövi a különböző típusú érzelmeket. A lélektan művelői osztályozzák az érzelmeket, beszélnek értelmi, esztétikai, erkölcsi, ezen belül állampolgári, családi, közösségi, társadalmi, politikai stb. érzelmekről. A b. mint társadalmilag-történelmileg kialakult érzelem megmutatkozhat valamely említett érzelmsávon.

Az érzelmekre általában jellemző mennyiségi szintkülönbségek is jól kimutathatók a b. érzésében, a szerény, a fennhéjázástól mentes b.-tól a beképzeltséggel, göggel társuló b.-ig. Talán ez az a pont, ahol a jelenség vizsgálatát átengedhetjük az érzelmekkel érdemben foglalkozó pszichológiának.

Van azonban ezzel kapcsolatban is egy vonatkozás, amely a lélektani telítettségen túl általános társadalomfilozófiai nyomatékkal jelentkezik: az érzelmi /4/ és értelmi /5/ vetületek sajátos kapcsolata, illetve e reláció hatása a társadalmi tevékenységre /7/. A pszichológusok gyakran szólnak az affektív-megismerési konzisztenciáról, érteve ezen azt, hogy valamely tárgyra irányuló érzelem korrelál a tárgyra vonatkozó ismeretekkel, de kiemelik ugyanakkor az érzelmi és kognitív mozzanatok viszonylagos függetlenségét is, aláhúzzák: az érzelem általában megelőzi az ismeretet. Ez a b. jelenségében különösképpen érvényesül: az affektív-kognitív konzisztencia nem jelent föltétlenül matematikai egyenes arányosságot — minél több az ismeret a b. tárgyáról, annál nagyobb a b. érzelme —, az affektív mozzanat nagymértékben függetlenítheti magát. Vagyis: nem föltétlenül a *megismert* tárgyra lehet büszke az ember. S mivel a b. amellett, hogy érzelem, egyben attitűd, cselekvési diszpozíció is /7/, az érzelmi és megismerési vonatkozás ilyen elkülönülése azt eredményezheti, hogy a tettek mozgatóivá nem annyira a racionális meggondolások, hanem az érzelmi impulzusok válnak. Márpedig a társadalmi tevékenység milyensége, illetve a társadalomfilozófia értékelése tekintetében egyáltalán nem közömbös az, hogy milyen szellemi mozgatóenergiák járulnak hozzá az emberi tettek kibontakozásához.

5. A tárgy affektív-emocionális és gondolati-racionális megragadása azonban csak viszonylag független egymástól. Általában az érzelmekben — így a b. érzésében is — ilyen vagy olyan fokon szükségképpen helyet kap a megismerő mozzanat, mint ahogyan az igazság föltárásának útja sem mentes az emocionális elemektől. (Lenin egyik könyvrecenziójában bírálta azt az álláspontot, miszerint az emóciók elhomályosítják az igazságot, s megállapította: „emberi emóciók nélkül az ember számára nem volt, nincs és nem is lehet igazságkeresés.”) Persze, ebből nem következik az, hogy az affektivitás *bármilyen* megnyilvánulása és a megismerő-gondolatrendező törekvés egymást támogató szimbiózisban élhet. A fikatív tárgyra alapozó b. mint érzelem nyilván nem a megismerő igazság ösztönzéséből ered, mint ahogyan az igazságkeresést jellemző előlegezett (tehát nem a föltárt igazság birtoklása feletti jogos) b. is válhat a megismerő tevékenység akadályává. A megismerő momentumot a b. társadalmi jelenségén belül úgy kezelhetjük, mint a megalapozottságot vagy megalapozatlanságot eldöntő kritériumot. A reális, jogos, a tárgy értékével arányos s így a társadalmi magatartást hatékonyan befolyásoló b. a tárgy adekvát megismerését nyújtó gondolatelrendeződés eredménye, mint ahogyan az objektum torz, fölnagyított, megmáltott gondolati képe az alapatlan, a társadalmi tevékenységet tévutakra térítő szellemi ösztönzőerő lehet.

A b.-ben jelentkező gondolati töltet egymagában még nem biztosíték arra, hogy az adott érzelmi viszonyulás indokolt és társadalmilag értékes, a gondolatiság ugyanis nem mindig egyenlő a *megismert* tárgy gondolatilag kikristályosított alakzatával. A b.-ben mint bizonyos gondolatelrendeződés jelenlétében élő érzelemben ez a bizonyos eszmészervezettség különböző szinten jelentkezhet, de a strukturáltság ilyen méretei nincsenek egyenes arányban a tükrözés adekvátosságával. Támaszkodhat a b. az egyén esetében valamilyen diffúz, fogalmakba nem öntött, inkább csak megérett gondolatiságra, ennek ellenére lehet adekvát, tehát a tárgy tényleges jelenléte miatt jogos b.-érzelem. Mint ahogyan ennek az ellenkezője is érvényes: a megalapozatlan b.-ézés mögött megtalálhatjuk a tárgy elmosódott gondolati rajzát. A társadalmi pszichikum szintjén jelentkező b. már szervezettebb gondolati bázissal rendelkezik, bár még nem egységes rendszerbe szervezült eszmékre támaszkodik, jórészt emberek csoportok nem tudatosan átélt lelkiállapotát jelenti, de itt sem a gondolatiság strukturáltságának a foka, hanem az

átelés adekvátsága dönti el az indokoltságot. Kivételes esetekben gondolatilag ki-képzett fogalmakban sűrítve, a strukturáltság ideológiai régióiban is megtalálhatjuk a b. „megteoretizálását“, a kidolgozottság e foka azonban egymagában szintén nem mérvadó az ilyen érzelem-, attitűdfölkeltés jogossága tekintetében. (A fasizmus a „faji felsőbbrendűség“ gögje formájában ideológiai szinten táplálta a legnagyobb mértékben megalapozatlan b. érzését.)

6. A b.-ben szükségszerűen helyet kap a másához viszonyítás. A szubjektum rendszerint arra büszke, amiben különb (különbnek érzi magát) másoknál, ami — saját megítélése szerint — nincs meg másokban. Elemzett jelenségünkben ez az egyik kritikus pont. Ha ugyanis a b. érzését fölhevítetten átítatja a „másoknál-különb“-ség — s ha a tárgymegítélésből hiányzik a racionális mértéktartás —, akkor a b.-alany és más alanyok közötti viszonyban zavarok állhatnak be: a b. a hozzá tartozó alanyiságon kívül álló egyének, közösségek felé kisugárzó sértésbe, ezek eltasztásába, mesterséges elszigetelődésbe csaphat át. (Ha mondjuk büszke vagyok az én közösségem becsületességére — s ha ehhez társul a „másoknál-különb“-ség érzése —, akkor ez közvetve megsértésbe más közösségeknek.)

Érdekes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy Hobbes annak idején ezt a mások-felettséget, a „különb vagyok“ érzéséből táplálkozó b.-et jelölte meg a nevetés forrásának. Szerinte a nevetés lényege az, hogy *másokat* kinevetünk, azokat, akik nem rendelkeznek a kinevető alany erőnyeivel. A b., a mások-felettség, a diadal volna ezek szerint a humor alapja. A nevetségesség lényegével foglalkozó elméleti irodalom azóta bebizonyította: egyoldalú álláspont ez, nagyfokú szubjektivitást tartalmaz, hiszen a b.-et az önmegítélésből vezeti le, márpedig magunk elbírálása nem zárja ki az önkényességet. Henri-Frédéric Amiel aforizmjája — még ha túloz is — megszívlelendő: „Mondd meg, mire vagy büszke, s én megmondom neked, hogy mi nem vagy.“

A b. mindenkori tartozéka — a korrelálás — nem jelenthet egyet a mások-felettség gondolatával és érzésével; az őszinte és indokolt b. tárgya nem olyan természetű, hogy az összevetés során mindig kiderüljön róla: más alanyokat nem jellemez. Egyszóval: az igazi b. a *mások számára is adott* b.-tárgyhoz történő viszonyulást fejezi ki. Lenin ismert írása a nagyoroszok nemzeti b.-éről erre az alap-gondolatra épül. „Minket — írja Lenin — a nemzeti büszkeség érzése tölt el, mert a nagyorosz nemzet *szintén* megteremtette a forradalmi osztályt, *szintén* bebizonyította, hogy a szabadságért és szocializmusért folyó harc nagyszerű példáját tudja adni az emberiségnek...“ Íme tehát a polarizált alternatívák a b.-et jellemző másához viszonyításban: „nálunk nincs külön a világon“ — mi *szintén* megtettük azt, amire joggal büszkék lehetünk. A marxizmus élő lelke sugározza a „szintén“-b. mélyeséges igazát a „csak-mi“-b.-gel szemben. (Mennyire nemes érzés például b.-tudattal átélni azt, hogy mi *szintén* tevékenyen támogattuk és támogatjuk a nemzetközi munkásmozgalmat, nem feledkezve meg arról, hogy ebben a „szintén“-ben benne van a nekünk nyújtott segítség is.)

7. A b. inaktív szubjektív tény maradna, ha nem lépne ki a tudatosság köréből, ha a tettek révén nem objektíválna. A b. mint gondolatelrendeződés /5/ és mint érzelem /4/ egyben tettirányt megszabó készséget, attitűdöt is jelent. A pszichológiában általában különbséget tesznek a *tevékenységhez* és a tevékenység *eredményéhez* kapcsolódó érzelmek között. Nos, a b. sokkal inkább az eredményhez kapcsolódó érzelem, de a benne rejlő ösztönző potencialitás a tevékenység irányába mutat. Ha az alanyban tudatosodik az, hogy a b. tárgyát mint eredményt a saját erejéből érte el (persze az alany jelzett /2/ értelmében), akkor az eredményhez kötődő sikerérzéssel rokon b. további b.-tárgy létrehozására ösztönzi. A pszichológusok jól ismerik ezt a jelenséget, „az elért siker diadalérzése — írja Rubinstein — viszonylag gyorsan csillapodik, de minden esetben újból fellángol a törekvés új eredmények elérésére, amelyekért küzdeni és dolgozni kell“. (Az általános pszichológia alapjai 2. 1964. 729.)

Nem feledkezhetünk meg azonban az ilyen értékelésben jelentkező kettősségről: a siker — s a siker feletti b. — könnyen megszokottá válhat (különösképpen akkor, ha a b.-tárgy sikerként történő értékelése a szubjektumtól függ), az üres dicsekvéssé korcsosult b. pedig a megelégedettség mámorát terjesztheti, s így negatív értelemben hat ki a magatartás milyenségére; ugyanakkor a b. tárgyának megteremtésére irányuló nemes törekvés az önmegnyugtatóst nem ismerő cselekvésre, a több, a jobb elérésére ösztönözhet. De ez utóbbi esetben is megkötéssel kell élnünk: a társadalmi aktivitás *kizárólagos*, *egyedüli* célja és serkentője (a szélsőséges esetektől eltekintve) nem lehet a b. tárgyának kifermálása, ezt a tárgyat ugyanis más finális társadalmi relációkba beépítve hozza létre az ember. (A termelés kiemelkedő eredményeit például nyilván nem csak a b.-tárgy gyarapításáért, s nem kizárólag a b.-impulzusnak az ösztönzésére érik el a dolgozók.)